

KÜRESEL ÇÖZÜMSÜZLÜKTEN VATAN MUHAREBESİNE: DAĞLIK KARABAĞ'DA MINSK GRUBU'NUN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

FROM GLOBAL DEADLOCK TO THE PATRIOTIC WAR: AN EVALUATION ON THE ROLE OF THE MINSK GROUP IN NAGORNO-KARABAKH

Dr. Öğr. Üyesi Bahar ÖZSOY¹

Fatma Betül AYDEMİR BAŞ²

ÖZ

Sovyetlerin dağılması ile etnik temelli çatışma alanlarından birine dönüşen Kafkasya'da Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun 1992 yılında AGİT'in konuya müdahil olmasıyla uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Çok geçmeden imzalanan anlaşmayla soruna barışçıl yollardan çözüm aranmasına karşın gerek tarafların ortak paydada buluşamaması gerekse de Temas Hattında zaman zaman artan sıcak çatışmalar bölgede savaş ihtimalini her daim canlı tutmuştur. Nitekim, üzerine onlarca senaryo yazılan bu ihtimal 27 Eylül-10 Kasım 2020 tarihleri arasında gerçekleşmiş ve Minsk Grubu'nun masada sağlayamadığı çözüm sahada Azerbaycan'ın üstünlüğü ile sağlanmıştır. Çalışma, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunun çözümünde arzu edilmeyen seçenek olan savaş ihtimalinin gerçekleşmesinde en büyük sorumluluğu Minsk Grubu'nun taşıdığı iddia etmektedir. Bu kapsamda çalışmada, Dağlık Karabağ meselesinin bölgesel bir sorun iken tarafların AGİT'e üye olması ile küresel çözümsüzlüğe, oradan da Vatan Muharebesine dönüşmesinde Minsk Grubu'nun etkisi ele alınmaktadır. Ayrıca çalışmanın son bölümünde 44 günlük savaşa giden süreç ve imzalanan anlaşmaya yer verilerek Savaşın taraflar üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Minsk, 44 Günlük Savaş.

JEL Sınıflandırma Kodları: F5, F50, F53.

ABSTRACT

The problem between Azerbaijan and Armenia in the Caucasus, which turned into one of the areas of ethnic-based conflict with the dissolution of the Soviets, gained an international character in 1992 with the involvement of the OSCE in the issue. Despite seeking a peaceful solution to the problem with the agreement signed shortly after, both parties could not meet on a common ground and the hot conflicts that increased from time to time in the Front Line kept the possibility of war in the region always alive. Thus, this possibility, on which dozens of scenarios were written, took place between September 27 and November 10, 2020 and the solution that the Minsk Group could not provide on the table was achieved with the superiority of Azerbaijan in the field. The study claims that the Minsk Group bears the greatest responsibility for the realization of the possibility of war, which is an undesirable option in solving the problem between Azerbaijan and Armenia. In this context, in the study the influence of the Minsk Group is discussed on the transformation of the Nagorno-Karabakh issue from a regional problem to a global deadlock and then into the patriotic war. In addition, in the last part of the study, the process leading to the "Forty-Four Day War" and the agreement signed and the effects of the war on the parties are evaluated.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Minsk, Forty-Four Day War.

JEL Classification Codes: : F5, F50, F53.

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, b.ozsoy@hbv.edu.tr

² Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi Bölümü, fbetulaydemir@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

In the 21st century, which is known as the century of diplomacy, it is desirable to resolve regional and global problems through international organizations or mediation systems. However, the influence of international actors in war and conflict zones is generally shaped by the power of some country or countries. This situation causes the prioritization of the third parties' interests rather than the belligerent countries for the solution of the problems. The problem between Azerbaijan and Armenia in the Caucasus, which turned into one of the areas of ethnic conflict with the dissolution of the Soviets, gained an international character in 1992 with the involvement of the OSCE in the issue. In the negotiations carried out within the framework of the Minsk Group and the co-chairmanship of the USA-Russia-France, it was aimed to solve the problem peacefully and liberate the Azerbaijani territories from the occupation of Armenia. However, in the past 30 years, the Minsk Group has not been able to make the necessary effort for a peaceful solution to the problem. The study focuses on the claim that the Minsk Group bears the greatest responsibility for the actualization of the possibility of war, which is an undesirable option in solving the problem between Azerbaijan and Armenia. Within this context, this study discusses the following points: the transformation of the Nagorno-Karabakh issue from a regional problem to a global deadlock due to the parties' participation in OSCE; then, the transformation of the conflict into patriotic war; and the effect of the Minsk Group upon this; lastly the agreement after the 44-day war.

Design/methodology/approach:

The research is based on the claim that the Minsk Group is responsible for the solution of the Nagorno-Karabakh conflict known as 'the frozen conflict' in the Caucasus through war, which can also be defined as a hard power. In this context, firstly, the emergence of the problem has been featured from a historical perspective. Then, activities of the Minsk Process and solution proposals were included until the mid-2000, when the OSCE was partially active, and the passive attitude of the Minsk Group in the solution of the Nagorno-Karabakh conflict in the 26-year period that can be characterized by the discourse of "no war, no peace" was evaluated. Here, together with the structure of the Minsk Group, the actions and attitudes of the co-chair countries towards the protection of the status quo rather than the solution of the problem have been analyzed. Finally, the 44-day war and the process leading to the signing of the peace agreements is examined; the possible effect of the war on Azerbaijan, Armenia, Russia, Turkey and the Minsk Group are evaluated.

Findings:

Considering the role of the OSCE in the Karabakh conflict, whose activities include preventing conflicts and solving problems, in about 30 years, neither conflicts have been prevented nor a peaceful solution has been achieved. Moreover, it can be said that the formed Minsk Group adopted the attitude of "neither war nor peace" rather than finding a solution to the problem. The structure and functioning of the Minsk Group, the lack of sanctions in its decisions, the attitude of the countries holding the co-chairmanship are among the reasons for the war that lasted for 44 days in the Caucasus. In addition, the Minsk Group's failure to propose a remarkable solution to solve the problem since 2007 and the fact that it does not take any action other than a call for restraint during the periods when conflicts intensify are the factors in the collapse of diplomacy in the Caucasus. In this context, both the increasing military expenditures of the parties since 2015 and the intensification of the rhetoric that increased the tension pointed out that the problem could not be solved peacefully. Finally, after Nikol Pashinyan came to power in 2018, the silence of the OSCE, international organizations and Minsk members to the actions of Armenia that provoked Azerbaijan are among the reasons for the actualization of the war option.

Conclusion and Discussion:

The problem between Azerbaijan and Armenia was largely resolved by the 44-day war, while Azerbaijan reclaimed its occupied territories to a large extent; Armenia lost in military, political and social spheres. Russia, which is also a member of Minsk, has strengthened its presence in the region without using the title of co-chairman. Turkey, which is the greatest supporter of Azerbaijan, took the opportunity to connect the Turkic region particularly with the Nakhichevan corridor. One of the defeated parties of the war and the whole process is the Minsk Group; and the problem, which could not be solved in about 30 years, was solved by Azerbaijan in the field with 44 days of encounter. In this context, the functions of the Minsk Group and the co-chair system should be reviewed. Otherwise, the Minsk Group will either continue to be a "tourist group" that makes regular visits to the region, as the Azerbaijani press has stated, or it will completely disappear.

1. GİRİŞ

Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını ilan ettiğinde Sovyetler Birliği tarafından oluşturulmuş nüfus politikasının olumsuz sonuçları ile karşı karşıya kalmıştır. Çatışmadan savaşa dönüşen olaylar ve iç siyasetteki iktidar mücadelesi ülkeyi bir yandan siyasal ve toplumsal alanlarda krize sürüklerken diğer yandan Hocalı katliamının yaraları sarılmadan gelen toprak kayıpları ile karşı karşıya bırakmıştır. Dahası savaşın taraflarının 1992 yılında AGİK'e üye olarak soruna uluslararası nitelik kazandırmasına rağmen, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik işgali durdurulamamıştır. Ancak 1993 yılında Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi ile Azerbaycan iç ve dış siyasetinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu kapsamda 4-5 Mayıs 1994 tarihinde Bışkek'te Ermenistan ile ateşkese dair protokol imzalanmasıyla Dağlık Karabağ Savaşı literatüre "dondurulmuş çatışma" olarak geçmiştir. Aradan geçen sürede iki taraf arasındaki gerginlik, Kafkasya'da güvenliği tehdit eden en büyük sorunlardan biri haline gelmiştir. Söz konusu sorunun çözümünü AGİT bünyesinde kurulan Minsk Grubu çerçevesinde barışçıl yollardan arayan Azerbaycan, yaklaşık 30 yıl boyunca uluslararası alanda büyük bir mücadele vermiştir. Nitekim, bir yandan işgal edilen topraklardan göç etmek zorunda kalan yaklaşık bir milyon mülteci ve zorunlu göçmenin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan Bakü yönetimi, diğer yandan Ermenistan işgali altında kalan toprakları "öncelikli" olarak müzakere yoluyla geri almak için çabalamıştır.

Sorunun çözümü için oluşturulan Minsk Grubu 2000 yılının ortalarına kadar taraflara çeşitli öneriler getirmiş olmasına karşın zaman içerisinde söz konusu çabanın azaldığını söylemek mümkündür. Dahası işgalin uzaması, Ermenistan'a uluslararası alanda herhangi bir yaptırım uygulanmaması, Minsk Grubu içerisindeki ülkelerin Ermenistan'ı destekleyen tutumları ve uluslararası kamuoyunun Dağlık Karabağ sorununa olan ilgisinin zaman geçtikçe azalması Azerbaycan'ı sorunun çözümünde yalnız bırakmıştır. Bu kapsamda çalışma AGİT içerisinde oluşturulan Minsk Grubu'nun sorunun çözümünden ziyade, mevcut statünün korunmasına yönelik bir yaklaşım benimsediğini iddia etmektedir. Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunun çözümünde taraf iradelerinin önemi birincil olmakla birlikte 1992 yılında Azerbaycan ve Ermenistan AGİT'e üye olmak suretiyle konuyu uluslararası gündeme taşımış oldular. Bu sebeple mevcut makale, ayrı bir makalenin konusu olabilecek sorunun çözümüne tarafların yetersiz ve isteksiz katılımını tartışmamaktadır.

Çalışmada ilk olarak *Rusya'nın Kafkasya'ya Yayılma Siyaseti* başlığı altında Çarlık Dönemi ve Sovyet Dönemi'nde Rusya'nın Azerbaycan toprakları üzerindeki işgal siyaseti, Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesi ve tarafların bağımsızlıklarını ilan etmeleri ile birlikte çatışmaların savaşa evrilme süreci üzerinde durulmuştur. İkinci olarak *Minsk Grubu'nun Önerileri ve Çözumsuzlük* başlığı altında AGİT'in aktif olduğu dönemde Minsk sürecinin faaliyetlerine ve çözüm önerilerine yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca "savaş yok barış yok" söylemi ile karakterize edilebilecek 26 yıllık süreçte Minsk Grubu'nun rolü üzerinde durulmuştur. Son olarak, *Dondurulmuş Savaşın Vatan Muharebesine* başlığı altında 44 günlük savaşa giden süreç ve imzalanan anlaşma ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise Savaşın Azerbaycan, Ermenistan, Rusya, Türkiye ve AGİT üzerindeki olası etkileri değerlendirilmiştir.

2. RUSYA'NIN KAFKASYA'YA YAYILMA SİYASETİ

Tarihsel süreç içerisinde Doğu ve Batı arasında köprü vazifesi gören Kafkasya, aynı zamanda Orta Asya'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin güzergahı olması nedeniyle stratejik bir öneme sahip olmuş, bu durum Kafkasya'yı üzerinde hakimiyet kurulmak istenen bir alan haline getirmiştir. Nitekim 18. yüzyılın başlarında Rusya'nın topraklarını genişletme ve sıcak denizlere inme politikası bölgede kendini göstermeye başlamıştır. I. Petro dönemi (1682-1725)'nde şekillenmeye başlayan söz konusu plan, 1722 yılında Derbent ve Bakü'nün ele geçirilmesi ile uygulanmaya konulmuştur (Kurat, 1999, s. 262). İran ve Rusya arasında kalan Kafkasya, iki devlet arasında uzun süren çekişmelere sahne olmuş; Ruslar bölgede ele geçirilen topraklara Ermenileri yerleştirmek suretiyle bölgedeki varlığını güçlendirmeye çalışmıştır.

18. yüzyılın ortalarında Kuzey Azerbaycan topraklarında bulunan hanlıklar (Karabağ, Gence, Bakü, Şeki, Şirvan, Kuba, Nahçıvan, Taliş, Derbend) arasındaki hakimiyeti genişletme çabaları Azerbaycan topraklarında siyasi birliğin oluşmasına engel olmanın yanı sıra Rusya'nın bölgede nüfuzunun güçlenmesini de kolaylaştırmıştır. Öyle ki, 1805 yılında Karabağ Hanlığı ile Rusya arasında imzalanan Kürekçay anlaşması ile Kuba ve Karabağ hanlıkları Rusya'nın hakimiyetine girmiştir (Azerbaycan Tarixi, 2007, s. 599). Söz konusu anlaşmada bölgedeki Ermeni varlığına yönelik herhangi bir söylemin olmaması dikkat çekicidir. 1828 yılında İran'da bulunan Kaçar hanedanlığı ile Türkmençay Antlaşmasının imzalanmasıyla Kuzey Azerbaycan'ı hakimiyeti altına alan Rusya, bölgedeki demografik yapıyı değiştirmek için Ermenileri kullanmıştır (Saray, 1984, s. 29; Kurat, 1999, s. 323). Örneğin 1829

yılında Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Edirne anlaşmasının, Ermenilere Rusya hakimiyeti altına girme hakkı tanınması ile bölgeye getirilen Ermeni nüfus Azerbaycan'ın işgal edilen topraklarına yerleştirilmiştir. Neticede 1828-1830 yılları arasında İran'dan 40 bin Türkiye'den ise 84 bin Ermeni Kafkasya'ya göç ettirilmiştir (Arzumanlı ve Mustafa, 1998, s. 29; Özyılmaz, 2013, s. 198). Taşkiran, Rusya'nın söz konusu politika ile Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türkleri ile ilişkisinin kesilmek istendiğini ifade etmektedir ki, göç ettirilen Ermeniler özellikle Karabağ bölgesine yerleştirilmiştir (1997, s. 1192). Bu kapsamda 1832 yılına gelindiğinde Karabağ nüfusunun %64'ü Azerbaycanlılardan oluşurken, Ermeni nüfusu %34'e kadar yükselmiştir (Halaçoğlu, 2001, s. 735). Yine söz konusu iki anlaşmanın ardından Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın birçok yerinde siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarda Rus etkisi artmaya başlamıştır (Bayrakdar, 2020, s. 3390).

Rusya'nın genel olarak Kafkasya'ya, özelde ise Karabağ bölgesine olan göç ettirme politikasının bir diğer sonucu Karabağ ve Revan (Erivan)'da yaşayan Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında birtakım sorunların ortaya çıkması olmuştur. Bu dönemde taraflar arasında yaşanan gerginliklerde Ermenilerin, Ruslar tarafından desteklendiğine yönelik bazı kanıtlar da bulunmaktadır. Örneğin, 1905 yılından itibaren Gence ve Tiflis'te yaşanan çatışmalarda Ermeniler, Rus askeri birliklerinden yardım almışlardır (Taşkiran, 1997, s. 1192). Söz konusu destek ve göz yumma politikası neticesinde Ermeniler daha da cesaretlenmiş, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Azerbaycan'ın güney ve batı kısmında bulunan şehir ve kasabalar Ermeni saldırılarına maruz kalmıştır (Sarıay, 2006, s. 292).

Bolşevik Devrimi'nden faydalanan Azerbaycan, 28 Mayıs 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzade öncülüğünde bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu dönemde Rusya'nın desteklediği Ermeniler, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde sivil halka yönelik saldırılarını artırmış, düzenli bir ordusu bulunmayan Azerbaycan ise Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Çok geçmeden Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış ve taraflar arasında 4 Haziran 1918'de Dostluk antlaşması imzalanmıştır (Resulzade, t.y., s. 50). Antlaşmanın 4. maddesi gereğince Azerbaycan herhangi bir tehlikeye düşerse Osmanlı Devleti askeri yardımda bulunabilecektir. Bu çerçevede çok geçmeden Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Bakü'ye girmiş ve 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü, Bolşevik işgalinden kurtarılmıştır (Gökçe, 2012, s. 76). Bununla birlikte Azerbaycan'ın bağımsızlık dönemi kısa sürmüş, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla, Osmanlı birlikleri Azerbaycan topraklarından çekilmiştir. Bu dönemde Osmanlı ordusunun bölgeden çıkışıyla oluşan boşluğu dolduran İngiliz birlikleri Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu ilan etmişlerdir (Yalçınkaya, 2006, s. 130). Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla, İngiliz ordusu Azerbaycan topraklarından çekilmiş ve 28 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu Bakü'yü işgal ederek Azerbaycan'ın bağımsızlığına son vermiştir.

Karabağ'a dair Sovyet politikaları Bolşeviklerden genel itibariyle farklı olmamış, 1923 yılında Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı bölgeleri içine alan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi oluşturulmuştur. 1936 tarihli Sovyet Anayasası bölgenin Azerbaycan SSC'ye ait olduğunu teyit etse de (Yalçınkaya, 2006, s. 131) bir yandan Ermenilerin Ruslar tarafından bölgeye göçü teşvik edilmiş, diğer yandan bölgedeki Azerbaycanlı nüfus bir şekilde bölgeden çıkmaya zorlanmıştır. Örneğin, 23 Aralık 1947 tarihinde SSCB Bakanlar Kurulu'nda "Ermenistan SSC'sinden kolhozcular ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına aktarılması" hakkında Kanunun kabul edilmesiyle, 1948-1953 yılları arası Ermenistan'da yaşayan 150 bin Azerbaycanlı Ermenistan topraklarından sınır dışı edilmiştir (Mehmetov, 2009, s. 671-675). Süreç içerisinde ise yaklaşık olarak 1.300.000 Ermeni'nin bölgeye iskânı sağlanmış ve şimdiki Ermenistan topraklarında mono etnik bir yapı oluşturulmuştur (Özyılmaz, 2013, s. 198). Diğer taraftan Sovyetler döneminde devam eden nüfus ve göç politikasının bir sonucu olarak 1989 yılına gelindiğinde, Dağlık Karabağ'da 189 bin olan bölge nüfusunun %77'si Ermenilerden, %22'si ise Azerbaycanlılar'dan oluşan bir demografik yapı inşa edilmiştir (Azarova, 2015:4).

2.1. Kafkasya'da Kördüğüm: Çatışmadan-Savaşa

Çarlık Rusya'nın çözülmeye başlaması ile Kafkasya'da bağımsızlık elde eden 3 devletten biri olan Azerbaycan'da bu dönem uzun sürmemiş ve 1920 yılında Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girmesi ile 23 aylık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi son bulmuştur. Çok geçmeden Dağlık Karabağ'a özerklik verilmiş ancak bölgenin Azerbaycan'a bağlı olduğunun vurgulanması Ermeni siyasilerin Sovyet yönetimine baskı yapmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Sovyet hakimiyeti boyunca Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olması gerçeği değiştirilememiştir. SSCB'nin dağılmaya başladığı bir dönemde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi bir sorun alanı olarak Ermeniler tarafından yeniden gündeme getirilmiştir. Bölgenin ayrılıkçı yönetimi 20 Şubat 1988 tarihinde, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan ile birleşme isteğini beyan etmiş, ancak bir gün sonra toplanan Sovyetler Birliği Komünist Parti yönetimi buna izin vermediğini açıklamıştır. Bu istekleri kabul edilmeyen Ermeniler, Karabağ'da yaşayan Azerbaycanlılara önce siyasi ve ekonomik baskılar uygulamaya başlamış, daha sonra bu baskı

çok geçmeden silahlı saldırılara dönüşmüştür. Adı geçen dönemde uygulanan baskı neticesinde Ermenistan'da yaşayan 300 bin Azerbaycanlı bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır (Yalçınkaya, 2006, s. 132).

Gorbaçov'un politikalarının etkisi ile Dağlık Karabağ yönetimi bir kez daha Ermenistan'a bağlanma yönünde karar almış, Azerbaycan SSC ise bu kararın geçersiz olduğunu ilan etmiştir. Belirtmek gerekir ki, SSCB Anayasası Birlik cumhuriyetlerine Birlikten ayrılma hakkı tanıırken anayasada özerk kuruluşlara böyle bir hak tanınmamıştır (Armenia Az, 2019). Nitekim, 18 Temmuz'da toplanan SSCB yönetimi konuyu değerlendirmeye almış ve Gorbaçov, SSCB Anayasası'nın 78. maddesine göre "bir Sovyet Cumhuriyeti onun rızası olmadan değiştirilemez" hükmüne istinaden sınırların değişmeyeceğini beyan etmiştir (Cabbarlı, 2010, s. 313). Bu kapsamda Tuncel, Dağlık Karabağ sorununun bir bağımsızlık hareketi olarak değil, bu bölgelerin Ermenistan ile birleşmesini isteyen bir hareket olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Öyle ki, Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesi 1993 yılına kadar Ermeni tarafının resmi duruşu olmuş ancak, bu tarihten sonra "bağımsızlık" Ermeni tarafının ana söylemi haline gelmiştir (2020a, s. 8).

1989 yılında Ermenistan'ın silahlanmaya başlaması ile Azerbaycan'daki halk hareketine önderlik eden Azerbaycan Halk Cephesi (AHC), Azerbaycan halkının haklarını korumak için birtakım önlemler almaya başlamıştır. Bu amaçla AHC, mitingler düzenlemiş, grevler yapmış, demiryolu ağını tahrip ederek ülkenin Ermenistan ve Gürcistan ile bağlantısının kesilmesini sağlamıştır (Özyılmaz, 2013, s. 200). Yaşanan gelişmeler neticesinde Sovyet liderliği Olağanüstü Hal ilan ederek Kızıl ordu birliklerini Bakü'ye göndermiştir. Birliklerin sivil halkı hedef almasıyla, 20 Ocak 1990 tarihinde yüzden fazla kişi yaşamını yitirmiş, yüzlerce kişi ise yaralanmıştır. Ordunun müdahalesi bir yandan Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecini hızlandırırken diğer yandan söz konusu müdahale merkezin ortaya çıkan sorunlarla baş etme konusundaki yetersizliğini gözler önüne sermiştir (Wall, 2003, s. 93-94). Sonuçta, 18 Ekim 1991 tarihine gelindiğinde 70 yıl Sovyet hakimiyeti altında kalan Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir.

Çatışmalarla başlayıp bağımsızlıkla birlikte savaşa dönüşen Azerbaycan-Ermenistan arasındaki sorunda, Ermeniler tarafından gösterilen şiddetin sistematik bir şekilde sivillere yöneltildiği görülmektedir. Örneğin, 1991 yılının sonlarında Ermeniler'in öncelikli hedeflerinden biri bölgenin tek havaalanına sahip olan Hocalı kasabası olmuştur. 25-26 Şubat 1992 tarihinde Sovyet 366. alayının da yardımıyla bölge Ermeni birlikleri tarafından kuşatılmış ve saldırılar sırasında aralarında kadın ve çocukların olduğu yüzlerce sivil yaşamını yitirmiştir (Wall, 2003, s. 170-171)³. Diğer taraftan olaylarda sivillerin bilinçli bir şekilde hedef alındığını gösteren kimi söylemler ise kamuoyuna yansımıştır. Örneğin Ermeni asıllı yazar Markar Melkonian "Hocalı stratejik bir hedefti, ancak aynı zamanda bir intikam hareketiydi..." diyerek yaşananları kabul etmiştir. Yine, Ermenistan eski başbakanı Serj Sarkisyan, "Hocalı'dan önce Azeriler, Ermenilerin sivil nüfusa el kaldırmayan bir halk olduğunu düşünüyordu. Biz bu anlayışı sona erdirmeye muvaffak olduk" diyerek sivil katliamları onaylamıştır (Agos, 2012; Mustafayev, 2013, s. 46).

1992-1993 yıllarında toprak kayıpları ve çatışmalar devam ederken Azerbaycan'da siyasi birliğin sağlanması bir yana ülkede ciddi bir hükümet krizi söz konusu olmuştur. Buna göre Hocalı Katliamı, Ağdam, Cebrayıl ve Fuzuli'nin işgali⁴ gibi birbirini takip eden olaylar sonrasında Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey ile Karabağ'daki Azerbaycan Birliklerinin Komutanı Suret Hüseyinov arasındaki anlaşmazlık Hüseyinov'un askeri ayaklanma çıkarması ile sonuçlanmıştır. Süregiden savaşa rağmen ortaya çıkan kaotik ortam ve iç siyasetteki kriz toprak kayıplarını ise sistematik bir hale getirmiştir. 1993 yılına gelindiğinde Halk Cephesi hükümetinin Nahçıvan'da bulunan Haydar Aliyev'i Bakü'ye yardıma davet etmesi ile (Waal, 2003, s. 214) ülkedeki siyasi kriz kontrol altına alınmıştır. Aynı yıl Cumhurbaşkanı seçilen Haydar Aliyev, 4-5 Mayıs 1994 tarihinde Bişkek'de Ermenistan ile ateşkese dair protokol imzalamıştır. Böylece literatüre "dondurulmuş çatışma" olarak geçen ateşkes, Kafkasya'daki güvenliği tehdit eden en büyük sorun haline gelmiştir.

Yaklaşık 6 yıl süren savaş ve çatışmalarda Dağlık Karabağ'ın yanı sıra Azerbaycan'ın 7 kenti Ermenistan silahlı güçleri tarafından işgal edilmiştir. 1988-1993 yılları arasında 20 bin Azerbaycanlı yaşamını yitirmiş, 100 bin kişi yaralanmış ve 1 milyondan fazla insan Azerbaycan'ın çeşitli kentlerine göç etmek zorunda kalmıştır (Əhmədov,

³ Azerbaycan resmi verilerine göre olaylarda 3'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı olmak üzere 613 kişi yaşamını yitirmiş; 487 kişi yaralanırken, 1275 kişi rehin alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Aliyev, 2021, s. 2).

⁴ Thomas de Wall saldırının, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'daki en büyük mülteci göçlerinden birine neden olduğunu ve yaklaşık 350 bin kişinin göçe zorlandığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Wall, 2003, s. 215).

2009, s. 21). Birleşmiş Milletler tarafından yapılan hesaplamalara göre, savaşın Azerbaycan'a getirdiği toplam ekonomik zarar ise yaklaşık 53,5 milyar ABD dolarıdır (UN, 2001, s. 52).

3. MİNSK GRUBU'NUN ÖNERİLERİ VE ÇÖZÜMSÜZLÜK

Azerbaycan ve Ermenistan 30 Ocak 1992 tarihinde AGİT'e üye olarak aralarındaki anlaşmazlığın çözümünü uluslararası alana taşımışlardır. Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı (CSCE) tarafından oluşturulan resmi heyetler adı geçen dönemde ilk olarak bölgeye çeşitli ziyaretlerde bulunurken 27-28 Şubat 1992 tarihinde Prag'da yapılan toplantıda Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu kabul edilmiştir (Əhmədov, 2015, s. 21). Aynı yıl, CSCE Konseyi'nin, Ofis Başkanı Jiří Dienstbier, çatışmayı çözmek için barışçıl ve kapsamlı müzakereleri kolaylaştıracak bir Dağlık Karabağ konferansının düzenlenmesi önerisinde bulunmuştur. Konsey tarafından kabul edilen teklif çerçevesinde barış müzakerelerinin Belarus'un başkenti Minsk⁵'te, yapılmasının kararlaştırılması ile Minsk Süreci başlamıştır. Ayrıca bu dönemde gerek Minsk ülkeleri gerekse üçüncü ülkelerden üst düzey görevlilerin Azerbaycan ve Ermenistan arasında arabuluculuk yapmaya çalıştığı görüşmeler gerçekleşmiştir. Bu sebeple, 1993 yılındaki çabaların "mekik diplomasisi"ne evrildiği görülmektedir (Cavanaugh, 2016, s. 426-427).

5-6 Aralık 1994 tarihinde gerçekleşen Budapeşte Zirvesi'nde AGİK, Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı'na (AGİT) dönüşürken Minsk Grubu, kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Zirve, silahlı çatışmanın durdurulmasına ilişkin anlaşmanın sonuçlandırılmasına yönelik müzakere mekanizmasını onaylayarak, oluşturulacak olan Minsk Grubu eş başkanlarına çatışmanın tarafları arasında müzakereleri sürdürme talimatı vermiştir (Kazimirov, 2014, s. 373). Görüşmede, Minsk Grubu'nun ana hedefleri şu şekilde özetlenmiştir (Abilov, 2018, s. 146):

- Minsk Grubu tarafından desteklenen müzakere sürecini teminat altına almak amacıyla uyumsuzluğun çözümü için uygun bir çerçeve sağlamak;
- Minsk Konferansı'nın toplanmasına izin vermek için taraflarca silahlı çatışmanın durdurulmasına ilişkin bir anlaşmaya varılması;
- AGİT Çokuluslu Barışı Koruma Güçlerini konuşlandırarak barış sürecini desteklemek⁶.

1997 yılından sonra Dağlık Karabağ'ın görüşmelerde taraf olarak sayılmamasına karşın, Budapeşte Zirvesi'nde AGİT Dönem Başkanı, Dağlık Karabağ'ın bu çatışmanın bir tarafı olduğunu beyan etmiştir (Kazimirov, 2014, s. 411). Yine, Zirve'de alınan karar kapsamında -günümüzde Rusya, ABD ve Fransa'nın olduğu- 1995 yılında Minsk Grubu eş başkanlık sistemi oluşturulmuştur. Eş başkanlar; taraflar arasında üst düzey seviyede toplantılar organize etmekte, bölgeye çeşitli zamanlarda ziyaretler gerçekleştirilmekte ve Minsk Grubu'nun diğer üyelerine bilgi aktarımı sağlamaktadır. Eş başkanların faaliyetlerini AGİT'ten bağımsız fakat belirli bir koordinasyon içinde sürdürdüğü görülmektedir (Barutcu, 2012, s. 128).

Budapeşte Zirvesi'nden sonra çalışmalarını yoğunlaştıran Minsk Grubu sorunun çözümüne yönelik olarak 1996 yılındaki AGİT Lizbon Zirvesi'nde, çözüm önerisi olarak üç ilke benimsemiştir. Söz konusu ilkeler kapsamında Azerbaycan ve Ermenistan'ın arazi bütünlüğünün sağlanması, Azerbaycan himayesinde kalacak olan Dağlık Karabağ Bölgesi'ne en yüksek düzeyde özerklik verilmesi ve Dağlık Karabağ'ın nüfusunun güvenliğinin uluslararası teminat altına alınması kararlaştırılmıştır (Qurbanov, 2010, s. 52). Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ'a en yüksek düzeyde özerklik vermesi fikrine karşın Zirve kararları, Rusya dahil 54 katılımcı devletten 53'ü tarafından kabul edilirken, Ermenistan bu ilkeleri reddetmiştir. Sonuç olarak mutabakat kuralları nedeniyle adı geçen ilkelerin Lizbon belgesine yansıtılması mümkün olmamıştır (Rzayev, 2015, s. 101).

Temmuz 1997 tarihinde Silahlı çatışmalara son vermek (Anlaşma I) ve Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü konusunda bir anlaşmaya varmak (Anlaşma II) şeklinde iki kısımdan oluşan Paket Çözüm (Package deal) önerisi AGİT tarafından taraflara sunulmuştur. Anlaşmanın birinci kısmı Ermenistan ve Dağlık Karabağ askeri kuvvetlerinin Azerbaycan'ın Laçın bölgesi hariç, Karabağ Özerk Bölgesi'nin 1988 sınırlarına çekilmesi, geri çekilmenin tamamlanmasının ardından, tampon bölge oluşturulması, AGİT Barış Gücü'nün bir daimi Ortak Komisyon ile

⁵ Bu tarihte Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik saldırılarının devam etmesi nedeniyle Minsk'te herhangi bir toplantı gerçekleştirilmemiş ancak süreç Minsk Süreci olarak adlandırılmaya devam etmiştir.

⁶ 1994 yılında OSCE, 3.000 kişilik çok uluslu bir barış gücü göndermeyi düşünmüştür. Üst Düzey Planlama Grubu (High-Level Planning Group) tahminlerine göre bu tür bir kuvvetin maliyeti yılda 150 milyon dolara kadar çıkmaktadır ki, söz konusu dönemde bu miktar OSCE'nin tüm yıllık bütçesinden neredeyse 5 kat daha fazladır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Cavanaugh, 2016, s. 432).

birlikte güvenlik koşullarını izlemesi gibi maddeler içermektedir. Ayrıca anlaşmanın bu kısmında yerinden edilmiş kişilerin kalıcı yerleşim yerlerine geri gönderilmesi ve güvenliklerinin AGİT Barış Gücü daimi Ortak Komisyonu ile birlikte sağlanması kararlaştırılmıştır (OSCE, 1997a). Çözüm önerisinin ikinci kısmında statü konusu ele alınmıştır. Buna göre, çatışmanın tüm taraflarının Azerbaycan ve Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü ve sınırlarının dokunulmazlığını kabul ettiği anlaşmada, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğu belirtilmekle birlikte, Dağlık Karabağ'a geniş bir özerklik verilmiştir. Anlaşmaya göre, Dağlık Karabağ'ın, Dağlık Karabağ halkı tarafından referandum temelinde kabul edilen kendi anayasası olacaktır. Bu anayasa, Dağlık Karabağ yetkilileri ile Azerbaycan arasında mevcut belgeye dayalı olarak kendi kaderini tayin biçimine ilişkin resmi bir anlaşmayı içermektedir. Ayrıca, Dağlık Karabağ'ın kendi bayrağı, ulusal sembolleri ve marşının olacağı; Azerbaycan kanunlarının, kurallarının ve icra kararlarınınin Dağlık Karabağ topraklarında, ancak Karabağ'ın anayasası ve kanunlarına aykırı olmadıkça geçerli olacağı beyan edilmiştir. Anlaşmada, Dağlık Karabağ vatandaşlarının 'Dağlık Karabağ' damgalı Azerbaycan pasaportlarına sahip olacağı belirtilmekle birlikte, bu kişilerin Ermenistan yasalarına göre yabancı sayılmadığı, istedikleri zaman Ermenistan'a göç etme hakkına sahip olacakları da belirtilmiştir (OSCE, 1997a). Paket çözüm önerisine yönelik olarak Karabağ Ermenilerinin çekincelerine rağmen, Ermenistan ve Azerbaycan liderleri çözüme daha sıcak bakmışlardır. Öyle ki, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, ilk etapta Laçın ve Şuşa'yı kapsamasa da, Azerbaycan'ın bir çözüme hazır olduğunu ifade etmiştir (Wall, 2003, s. 258). Ancak Ermenistan, Dağlık Karabağ Ermenilerinin baskısı nedeniyle bu öneriyi reddetmiştir.

Bu süreçte özellikle Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'dan farklı olarak taviz verme noktasındaki tutumunun daha yumuşak olduğu ifade edilebilir. Nitekim, 26 Eylül 1997 tarihinde bir basın toplantısı düzenleyen Ter-Petrosyan, uluslararası toplumun Karabağ'ın bağımsızlığını veya Ermenistan ile birleşmesini hiçbir zaman tanımayacağını; mevcut durumun ise kabul edilemez olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca, Ermenistan'ın bir gün "zengin ve güçlü Azerbaycan" ile yüzleşmek zorunda kalacağını vurgulayan Ter-Petrosyan, Dağlık Karabağ ihtilafı nedeniyle ülkesinin ekonomik ablukasının Ermenistan'ın uzun vadeli ekonomik çıkarlarına zarar vereceğinden endişe duyduğunu dile getirmiştir (Abilov, 2018, s. 148). Çok geçmeden -Aralık 1997'de- AGİT tarafından sorunun çözümünü aşamalı bir şekilde ele alan adım-adım (step-by-step) barış planı sunulmuştur. Plan'a göre, ilk olarak Dağlık Karabağ'ın doğu ve güneyindeki temas hattı üzerinde yer alan silahlı kuvvetler, belirtilen zaman çizelgesine uygun olarak geri çekilecektir. Silahlı kuvvetlerin geri çekilmesinin ardından tampon bölge, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin 1988 sınırları ve Laçın koridorunun kuzey ve güney sınırları boyunca yer alacaktır. Taraflar, yerlerinden edilmiş kişilerin eski daimi ikamet yerlerine güvenli ve gönüllü olarak geri dönmelerine yardımcı olacaktır. Ayrıca teklifin 4. maddesinde, 1994 tarihli AGİT Zirvesi'nin nihai bildirgesinde öngörüldüğü gibi, ilk adımların atılmasının ardından bölgeye bir Barış Gücü yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır (OSCE, 1997b). Ancak Dağlık Karabağ'daki de facto yetkililer 'adım-adım' çözüm önerisini güvenlikle ilgili çekincelerini öne sürerek reddetmiştir (Wall, 2003, s. 259). Burada 'adım-adım' barış planının Ermenistan ve Karabağ arasında bir siyasi krize dönüştüğünü vurgulamak gerekmektedir. Öyle ki bu öneri, Ermenistan'da cumhurbaşkanına karşı anayasal darbeye sonuçlanmış ve 3 Şubat 1998 tarihinde başkanlık görevinden istifa eden Ter-Petrosyan'ın yerine söz konusu barış teklifine karşı çıkan Robert Koçaryan gelmiştir (W. Miller, 2009, aktaran Abilov, 2018, s. 149).

Kasım 1998 tarihindeki Ortak Devlet (common state deal) çözüm önerisi, Azerbaycan sınırları içinde kurulacak olan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin ortak bir devlet niteliğinde olacağını öngörmektedir. Ortak Devlet önerisi, paket çözüm önerisinde küçük bir değişiklik yapılarak hazırlandığından paket yaklaşımına geri dönüş olarak nitelendirilmiştir. Teklif'e göre bu devlet, Dağlık Karabağ halkı tarafından referandum yoluyla kabul edilen bir anayasaya, kendi bayrağına, ulusal sembollere ve milli marşa sahip olacaktır. Dağlık Karabağ hükümeti, elçiliklerde veya konsolosluklarda temsilciler bulundurabilecek, Cumhuriyetin yasama, yürütme ve yargı organları anayasaya uygun olarak bağımsız bir şekilde oluşturulacaktır. Dağlık Karabağ vatandaşları, 'Dağlık Karabağ'ı gösteren özel damgalı bir Azerbaycan pasaportuna sahip olabilecekken, Azerbaycan ordusu, güvenlik güçleri ve polisi, bölgeye girme hakkına sahip olmayacaktır. Ayrıca teklif, taraflar arasında temasları sürdürmek ve ortak faaliyetleri koordine etmek amacıyla Bakü ve Hankendi (Stepanakert)'nde Dağlık Karabağ ve Azerbaycan'ın temsilci heyetleri kurulmasını öngörmüştür (OSCE, 1998). Adı geçen öneri Azerbaycan tarafından kabul edilmemiştir.

2000'li yılların başlarında özellikle Rusya, ABD ve Fransa gibi ülkelerin önderliğinde Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanları arasında çeşitli görüşmeler gerçekleşse de, sorunun çözümüne yönelik etkili bir adım atılamamıştır (Aslanlı, 2009, s. 64-66). Ancak bu dönemde bazı gelişmeler öne çıkmaktadır. Örneğin, Mart 2001'de Ermenistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanları Paris'te bir araya gelmiş, görüşme sonrasında basına Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasındaki Laçın koridoru karşılığında, Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki Meghri koridorunun açılacağı gibi söylentiler yansımıştır (Armenpress, 2002). Başlangıçta bu iddiayı reddeden

Aliyev, kısmi uzlaşmayı kabul etmiş ancak Ermenistan'ın Nisan ayında Florida'da ve daha sonraki görüşmelerde bu anlaşmadan vazgeçtiğini sözlerine eklemiştir (RFE/RL, 2002). Nitekim, Laçın ve Meghri bölgelerinin mübadelesi ya da sadece dar şeritli koridorlar ile ilgili ilk konsept Ermenistan-İran sınır güvenliğine verilen stratejik önemin kaybedileceği sebebi ile Ermenistan'da güçlü bir direnişle karşılaşmıştır (Zourabian, 2006, s. 261)

Yine bu dönemde, mekik diplomasisinden tarafları doğrudan diyaloga yönlendiren düzenli toplantıların yapıldığı Prag sürecine doğru bir evrilme söz konusu olmuştur. Prag süreci ile birlikte, 2004 yılından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları arasında doğrudan görüşmeler başlamış; çok geçmeden süreci tamamlayan bir çerçeve anlaşma hazırlanmıştır. Bu kapsamda Minsk Grubu eş başkanları tarafından Kasım 2007'de Madrid'de AGİT bakanlar Konferansında Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarına Madrid İlkeleri olarak bilinen anlaşma sunulmuştur. Üzerinde kesin bir uzlaşma sağlanamayan Madrid Kriterleri Minsk Grubu tarafından 2009 yılında güncellenmiştir. Güncellenen 14 maddelik anlaşmanın kamuoyuyla paylaşılan temel ilkeleri şunlardır (OSCE, 2009):

- Dağlık Karabağ'ın çevresindeki bölgelerin Azerbaycan'ın kontrolüne geri verilmesi;
- Dağlık Karabağ'a güvenlik ve öz yönetim garantileri sağlayan geçici bir statü verilmesi;
- Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'a bağlayan bir koridor belirlenmesi;
- Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün gelecekte yasal olarak bağlayıcı bir irade bildiriyle belirlenmesi⁷;
- Tüm yerlerinden edilmiş kişilerin ve mültecilerin eskiden yaşadıkları yerlere dönme hakkı;
- Barış gücü operasyonunu da içeren uluslararası güvenlik garantilerinin verilmesi.

Anlaşmanın maddeleri incelendiğinde, aşamalı çözüm önerisinde olduğu gibi Madrid İlkeleri'nde de sorunların kısım kısım çözümlenmesi öngörülmüştür. Statü konusunun işgal altındaki toprakların iade edilmesinden sonra çözümlenmesini benimseyen Madrid İlkelerine göre, Dağlık Karabağ'a geçici bir statü verilmektedir. Ayrıca çözüm önerilerinde dikkat çeken bir diğer konu da Kelbecer'in iadesidir. Buna göre, Paket Çözüm önerisinde Ermenistan güçlerinin, ilk aşamada, işgal ettikleri, Kelbecer dâhil, 6 ilden geri çekilmeleri önerilmiştir. Ancak sonraki önerilerde Kelbecer'in stratejik önemi nedeniyle Laçın gibi özel olarak ele alınması söz konusu olmuş, planlanan 5+1+1 formülü ile bu iki ilçenin Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü belirlendikten sonra Azerbaycan'a geri verilmesi gündeme gelmiştir (International Crisis Group, 2005, s. 25).

Bu tarihten sonra Minsk Grubu üyeleri tarafından yeni bir çözüm önerisi sunulmadığı gibi, daha çok sorunun taraflar arasında görüşülmesi yöntemi benimsenmiştir. Bunun yanında 25 Nisan 2008 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesini talep eden kararına Minsk Grubu'nun eş başkanlığını yapan üç ülkenin aleyhte oy kullanmış olması dikkat çekicidir (Remler, 2016, s. 98). Bu durumu AGİT'in sorunun çözülmesinden ziyade mevcut statünün korunmasını, başka bir deyişle "savaş yok barış yok" halinin sürdürülmesini tercih ettiği yönünde de yorumlamak mümkündür. Dolayısıyla Madrid ilkelerinden sonraki süreçte herhangi etkili bir adım atamayan Minsk Grubu'nun pasif tutumu sorunun diplomatik yollardan çözümüne olan inancı zayıflatmıştır.⁸

3.1. Kafkasya'da Diplomasinin Çöküşünde Minsk Grubu'nun Etkisi

Azerbaycan ve Ermenistan'ın 1992 yılında AGİK'e üye olması ile birlikte, dönemin AGİK Konseyi dönem başkanı, Dağlık Karabağ sorununu görüşmek üzere Minsk'te bir konferansın toplanmasını ve müzakerelerin başlatılmasını talep etmiştir. Ancak, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik saldırılarının devam etmesi söz konusu konferansın düzenlenmesine engel olmuştur. 1994 yılında Budapeşte Zirvesi'nde AGİK bir uluslararası teşkilata dönüşerek, Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı-AGİT adını alırken söz konusu konferansın gerçekleştirilebileceği koşulların oluşturulması için Minsk Grubu kurulmuştur.

⁷ 2007 yılındaki belgede bu ilke; "Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün belirleneceği, tarihi ve yöntemi sonraki görüşmelerde belirlenecek bir referandum veya halk oylaması" şeklinde yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Tuncel, 2020c).

⁸ Bu süreçte Minsk Grubu tarafından yeni bir çözüm önerisi sunulmamasına karşın Moskova'nın kamuoyuna Lavrov Planı olarak yansıyan bir teklif ile 2015 yılında taraflar arasındaki diplomasiyi yeniden canlandırmaya çalıştığı görülmektedir. Plana göre Ermenistan, işgal altındaki 7 rayondan beşini (Kelbecer ve Laçın hariç) Azerbaycan'a teslim edecek, Azerbaycan ve Türkiye Ermenistan ile sınırlarını açacaktır. Dağlık Karabağ'a yönelik kesin bir karar alınmayan planda bölgeye "geçici bir statü" verilecektir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (International Crisis Group, 2017, s. 28; Eroğlu, 2020).

Alınan karar doğrultusunda Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun çözülmesine yönelik olarak AGİT tarafından Cumhurbaşkanları ve Dışişleri Bakanları düzeyinde çok sayıda toplantı düzenlenmiştir. Örneğin, cumhurbaşkanlarının katılımı ile sadece 1993-2003 yılları arasındaki 10 yıllık süreçte yirmi üç Zirve yapılmış, Minsk Grubu eş başkanlarının dahil olduğu 140 görüşme gerçekleştirilmiştir (Askerov, 2020, s. 62). Buna karşın önceki bölümde ifade edildiği gibi, 2007 Madrid ilkelerinden sonra Minsk Grubu'nun sorunun çözülmesi yönünde kayda değer bir öneri, teklif ya da girişimde bulunmamış olması taraflar arasındaki iletişime yansımış; gerek sınır hattındaki şiddetli çatışmaların artması, gerekse de liderlerin söylemleri Kafkasya'da yeni bir dönemin başladığına işaret etmiştir. Bu çerçevede aradan geçen onca yılda sorunun masada neden çözülmediği sorusuna Minsk Grubunun yapısı, işleyişi ve eş başkanları bağlamında cevap vermek mümkündür.

Thomas de Waal, sorunun çözülmemişliğini Minsk Grubu'nun yapısı ve işleyişi ile açıklamaktadır. Minsk Süreci'nin ara sıra toplanan bir konferanstan ve çok az yetki ile işleyen bir eş başkanlıktan oluştuğunu söyleyen Waal, Grubun herhangi bir sözcüsünün olmadığı ve neredeyse hiçbir kamu profilinin bulunmadığını altını çizmektedir. Waal'a göre Minsk Grubu'nun eş başkanlığını yapan üç büyükelçi çatışan taraflar arasında mekik diplomasisi yapmakta, ancak "barış" ifadesi gündeme yeterli ölçüde getirilmemektedir. Ayrıca Ermenistan ve Azerbaycan güçlerini ayıran sözde Temas Hattının yalnızca altı gözlemci tarafından izleniyor olması, Minsk Grubunun iradesinin yeterliliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır (Waal, 2010a).

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun barışçıl yollarla çözülmemesinin bir nedeni olarak da Minsk Grubu eş başkanlarının tutumları gösterilebilir. Bu kapsamda Garibov, Minsk Grubu eş başkanlarının, Dağlık Karabağ sorununa ilişkin söylemlerinin, Erivan ve Bakü'de olmalarına göre değiştiğini, açıklamaların genel ve muğlak yapıldığını belirtmektedir. Taraflar arasında mekik diplomasisi yoluyla sorunu çözmeye çalışan Minsk Grubu'nun başarısızlığı, AGİT Minsk Grubu'nun faaliyetlerine olan güvenin sarsılmasına yol açmıştır ki (Garibov, 2015, s. 87), Azerbaycan medyası eş başkanların bölgeye yaptığı ziyaretleri "turistik geziler" olarak nitelendirmeye başlamıştır (CİA, 2020). Dahası Minsk Grubu'na olan güvensizlik Azerbaycanlılar ile sınırlı değildir. Buna göre, yapılan bir araştırmada Dağlık Karabağ sakinlerinin dörtte birinden azı Minsk Grubunun en çok güvendikleri kuruluşlardan biri olduğunu söylerken; yalnızca dörtte biri Grubun Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ı en çok destekleyen kuruluşlardan biri olduğunu ifade etmiştir (Cooper ve Morris, 2013, s. 94-95).

AGİT kararlarının yaptırımdan yoksun olması ve oy çokluğu karar mekanizmasının bulunmamasını sorunun barışçıl yollardan çözülmesini engelleyen bir başka neden olarak belirtmek mümkündür. Buna göre, 1992 yılından sonra AGİT'in almış olduğu karar ve talimatlar genel itibariyle uygulanmamıştır. Özellikle çatışmanın taraflarına silah teminini yasaklama, abluka kaldırma, insani yardım koridoru açma, insani yardım gönderme, mültecileri iade etme, rehinelere- tutuklular ve savaş esirlerini serbest bırakma kararları hayata geçmemiştir (Зоян, 2001). Aradan geçen süreçte tam olarak "hiçbir şey" başarılmadığını ifade eden Gauin ise, diplomatik başarısızlığa vurgu yapmakta, Ermenilerin tek bir kilometrekare toprak boşaltmayışının nedeni olarak Minsk Grubunu işaret etmektedir. Dahası Gauin, Minsk Grubu'nun kuruluşundan bu yana oynadığı rolü "ahlaki açıdan iflas etmiş" olarak nitelendirmektedir (Gauin, 2020).

Minsk Grubu eş başkanların ve ülkelerinin sorunun çözümünde adil rol almamış olmaları Kafkasya'da 44 günlük savaşın bir başka nedenidir. Bu kapsamda 90'lı yıllardan itibaren gerek Rusya, gerekse de ABD ve Fransa'nın Ermenistan yanlısı söylem ve politikaları dikkat çekmektedir. Örneğin 90'lı yıllarda Moskova'nın Ermenistan'a yapmış olduğu silah yardımı 1997 yılında Rus general Lev Rokhlin tarafından açıkça dile getirilmiştir. Rokhlin, Rus parlamentosu Devlet Dumasına sunulan bir raporda, toplam maliyetinin bir milyar dolar olarak tahmin edildiği anlaşma çerçevesinde Ermenistan'ın silahlandırıldığını söylemiştir (Wall, 2003, s. 199). Yine yakın zamanda Rusya yanlısı Ermeni parlamenter Artashes Geghamian, kaynaklarını açıklamayı reddetmesine rağmen, yalnızca 2012 yılında Ermenistan'a 120 uçak dolusu Rus silahının gönderildiğini açıklamıştır (Giragosian, 2013). Minsk Grubu'nun diğer eş başkanı ABD ise, 90'lı yıllardan itibaren Karabağ'a önemli yardımlarda bulunmuştur. Buna göre 1998 yılında Kongre tarafından alınan karar çerçevesinde Washington, Dağlık Karabağ'a doğrudan devlet yardımı sağlayan tek eyalet olmuştur. Adı geçen yardımın verilmesinde Ermeni lobi grupları etkili olurken, 1998-2004 yılları arasında ABD, Dağlık Karabağ'a 23 milyon 274 bin 992 dolar taahhüt etmiş ve 17 milyon 831 bin 608 dolar harcamıştır. Dağlık Karabağ'ın 2005 yılı bütçesinin 24.18 milyar dram (yaklaşık 53.73 milyon \$) olduğu düşünüldüğünde söz konusu yardımın Karabağ için ne kadar önemli olduğu görülmektedir (Azarova, 2015, s. 24). Bunun yanında söz konusu dönemde Ermeni diasporasının çabasıyla, Washington'un Azerbaycan'a "Özgürlük Destek Yasası"nda hükümet yardımını kısıtlayan 907. maddeyi onayladığı belirtilmelidir. Kongre'nin bu kararı, George W. Bush'un başkanlığa gelerek Azerbaycan ile askeri iş birliğine yöneleceği 2001 yılına kadar devam

etmiştir. Buna karşın Ermenistan, ABD dış yardımını dünyada kişi başına en çok alan üçüncü ülke (İsrail ve Mısır'dan sonra) konumundadır (Walker, 1998, s. 32). Diğer taraftan, 2018 yılında Karabağ'daki de facto yönetimin sözde başkanı Bako Sahakyan'ın, Fransa'yı ziyaret etmesi, bazı Fransız kentlerinin belediye başkanlarının ise işgal altındaki Azerbaycan topraklarını yasadışı bir şekilde ziyaret etmeleri ve işgal altındaki kentler ile Fransa kentleri arasında "eşleştirme" anlaşmaları imzalamaları Fransa'nın da Minsk Grubu eş başkanlığı ile çelişmektedir (Hacixanlı, 2018). Thomas de Waal'e göre Fransa, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki güçlü Ermeni lobilerinin, Erivan ile ilişkileri her ülkenin dış politikası olarak değil, bir iç politika meselesi haline getirdiğini ifade etmektedir (2010a, s. 165). Bu durum, sorunun çözümünde en etkili örgüt olan Minsk Grubu eş başkanlarının adil ve çözüme yönelik karar almalarını olumsuz etkilemiştir.

Uzun yıllar boyunca sorunun çözümünden ziyade mevcut durumun korunmasına yol açan Minsk Grubu'nun söz konusu pasif tutumunun Ermenistan'a özellikle son yıllarda daha da özgüven sağladığı görülmektedir. Öyle ki, Azerbaycan ve Ermenistan arasında 2016 ve 2018 yıllarındaki sıcak çatışmaların ardından Erivan'ın kimi eylem ve söylemleri zaten tıkanmış olan diplomasi sürecini tamamen durdurmuştur. Örneğin 30 Mart 2019 tarihinde Ermenistan Savunma Bakanı David Tonoyan, New Yorkta Amerikalı Ermenilerin düzenlediği bir toplantıda "barış için topraklar" ölçeğinin değiştiğini 'yeni topraklar için yeni bir savaş' formülasyonu ile hareket edilerek düşmanlıkları düşman topraklarına taşıyabilecek birimlerin sayısını artıracaklarını beyan etmiştir (TERT AM, 2019). Aynı yılın Ağustos ayında Karabağ'daki de facto Ermeni yönetiminin başkent olarak nitelediği Hankendi'nde halka yaptığı bir konuşmada Paşinyan'ın, "Karabağ Ermenistandır.(nokta)"⁹ söylemi, 31 Mart ve 14 Nisan'da Karabağ'daki de facto yönetimin genel seçime gitmesi, 21 Mayıs'ta seçimin galibi Ara Harutyunyan'ın göreve başlama töreninin Azerbaycan için tarihi, kültürel ve manevi önemi olan Şuşa kentinde gerçekleştirilmesi, 8 Haziran'da Ermenistan'daki Kapan kentini Karabağ'daki Hadrut kentine bağlayacak yolun inşasına yakın zamanda başlanacağı açıklanması gibi gelişmeler (Tuncel, 2020b) ve uluslararası alanda da yaşananlara karşı önleyici/uyarıcı tedbirler alınmaması Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin kontrolden çıkmasına ve Temmuz ayı içerisinde Tovuz Hadiseleri'nin yaşanmasına sebep olmuştur¹⁰. Son olarak Eylül ayı içerisinde sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" Cumhurbaşkanı Arayik Harutyunyan parlamentonun Şuşa'ya taşınması kararının alındığını duyurmuş, taşınmanın işgalin 30.yıl dönümü olan Mayıs 2022'de gerçekleşeceğini beyan etmiştir. Ayrıca Eylül ayının başında Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın eşi Anna Akopyan'ın, "eğitim kursu" (Karabağ'da Ermeni basınına göre) adı altında kalaşnikof silah ile poz vermesi sorunun barışçıl yollardan halledilemeyeceğini göstermiştir.

4. DONDURULMUŞ SAVAŞTAN VATAN MUHAREBESİNE

Dağlık Karabağ sorununun çözümünde en yetkili kuruluş olan AGİT Minsk Grubu'nun 2007 yılından bu yana tarafları memnun eden bir yol haritası belirleyememiş olması ve Minsk Grubu eş başkanlarının sorunu Azerbaycan ve Ermenistan'ın kendi aralarında çözmesi gerektiğine dair tutumları Kafkasya'da silahlanma yarışının hız kesmeden devam etmesine neden olmuştur. Örneğin; 2015 yılında Azerbaycan, Rusya başta olmak üzere Türkiye, İsrail ve Pakistan'dan 3 milyar dolar askeri harcama yapmıştır¹¹. Bu meblağ her ne kadar Ermenistan'ın ulusal bütçesinin tamamından fazla olsa da, Erivan açığı Moskova'dan sağladığı kredi ve yardımlardan kapatmaya çalışmaktadır ki (Grono, 2017), Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI) verileri de bunu doğrular niteliktedir. Buna göre 2019 yılında Ermenistan GSYİH'sının %4,9'unu (630 milyon dolar) askeri amaçlara harçayarak askeri harcamaların GSYİH'ye oranına göre tüm dünya ülkeleri arasında altıncı sırada yer almıştır. Erivan 2015-2019 döneminde hemen tüm silahları Rusya'dan, Azerbaycan ise %60'ını İsrail'den, %31'ini Rusya'dan ve %3,2'sini Türkiye'den ithal etmiştir (EurAsia Daily, 2020).

Silahlanma yarışı devam ederken Rusya Dışişleri bakanı Sergey Lavrov'un 2015 yılında sunmuş olduğu çözüm önerisi Eylül 2020'de yeniden gündeme gelmiş ancak taraflar arasında bir anlaşma sağlanamamıştır. Ayrıca, AGİT

⁹ Ekim ayında Rusya'nın Soçi kentinde düzenlenen Valday Uluslararası Düşünce ve Tartışma Kulübü (Valdai Discussion Club)'nün 16. yıllık toplantısının genel oturumunda konuşan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan başbakanının sözlerine "Karabağ Azerbaycan'dır! (ünlem)" şeklinde cevap vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (AZ TV, 2019).

¹⁰ 12 Temmuz'da Karabağ bölgesi ile bağlantısı olmayan ancak enerji koridorlarının geçmesi nedeniyle Azerbaycan açısından stratejik önemi bulunan Azerbaycan-Ermenistan sınır hattında yaşanan çatışmalar. Rusya'nın araya girmesi ise son bulan çatışmalarda Azerbaycan 12 asker ve bir sivilini kaybederken; Ermenistan'ın 4 askeri ve bir sivil vatandaşı yaşamını yitirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Özsoy, 2020).

¹¹ İsrail askeri alandaki ihracatının yüzde 17'sini Azerbaycan'a yapmaktadır. Bakınız: (Köker, 2020).

Minsk Grubu eş başkanları 2019 Ekim ayından bu yana bölgeye herhangi yeni bir ziyarette bulunmamış ve Ocak 2020'den bu yana Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri bakanları ile yüz yüze görüşme yapmamışlardır. Dahası Temmuz ayındaki çatışmalar sonrasında da Minsk Grubu tarafından taraflar bir araya getirilmemiş ve ortamın yumuşatılması adına etkili bir yol haritası belirlenmemiştir. Neticede karşılıklı suçlamalar ve ithamlar ile 27 Eylül'de bölgedeki gerilim savaşa dönüşmüştür. Savaşın ilk günlerinden itibaren Azerbaycan ordusu Terter-Ağdam, Fuzuli-Cebrail ve Murovdag yönünde Ermenilerin işgali altında olan önemli yükseklikleri ele geçirmek için yoğun mücadele vermiş ve Murov zirvesinin ele geçirilmesi ile stratejik bir üstünlük kazanan Azerbaycan'ın bölgeyi kontrol altına alması kolaylaşmıştır.

AB, AGİT, BM Güvenlik Konseyi başta olmak üzere bölgesel ve küresel güçler ilk andan itibaren itidal ve savaşın sonlandırılmasına yönelik açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin, 29 Eylül'de AB tarafından başlatılan BM Güvenlik Konseyi toplantısı ve 1 Ekim'de Macron, Putin ve ABD Başkanı Donald Trump tarafından savaşın sonlandırılmasına yönelik üç yönlü bir çağrı yapılmıştır. Ancak gerek Covid 19 salgını, gerekse de ülke gündemlerinin öncelikleri (AB'nin Doğu Akdeniz'e, Rusya'nın Kafkasya'yı gözden çıkarmasa da Orta Doğu'ya, ABD'nin ise kendi başkanlık seçimlerine yönelmiş olması) adı geçen ülkelerin Kafkasya'ya yönelik ilgilerini sınırlamıştır. Azerbaycan açısından oldukça doğru bir zamanlama olmasına karşın, taraflar arasındaki gerilimin yaklaşık otuz yıl sonra savaşa dönmüş olması AGİT Minsk Grubu liderliğindeki müzakerelerin ihmalinin sonucunu açıkça göstermektedir (International Crisis Group, 2020).

Savaşın ilk gününden itibaren Erivan yönetiminin Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ)'ne olan üyeliğini kullanmak suretiyle Rusya'yı savaşa çekme çabaları¹² sonuçsuz kalınca, Ermenistan başbakanı Pashinyan tarihe atıfta bulunarak Avrupa'dan destek görmeyi beklemiştir.¹³ Bununla birlikte, Ermenistan yönetimi, tüm çabalarına rağmen savaşı bölgesel ya da küresel bir ölçeğe taşıyamamış, Azerbaycan'ın üstünlüğü ile devam eden savaşta 8 Kasım tarihinde iki taraf için de stratejik önemi olan Şuşa kentinin işgalden kurtarılması savaşın gidişatı için bir dönüm noktası olmuştur. Bir gün sonra Bakü tarafından Rusya'ya ait Mi-24 tipi askeri uçağın yanlışlıkla düşürülmesinin ardından Moskova araya girmiş ve savaş sona erdiren bir anlaşmanın kabul edildiği kamuoyuna duyurulmuştur.

Azerbaycan Savunma Bakanlığı 44 gün devam eden savaş sırasında 2.841 Silahlı Kuvvetler askerinin hayatını kaybettiğini, 64 askerin ise kayıp olduğunu açıklamıştır (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2021). Ayrıca resmi verilere göre ülkede 98 sivil yaşamını yitirmiş; 3.410 ev, 120 daire ve 512 sivil tesis hasar görmüştür (Azerbaijan General Prosecutor, 2020a; Azerbaijan General Prosecutor, 2020b). Ermenistan savaş sırasında 2.317 askerinin hayatını kaybettiğini açıklarken (The Hindu, 2020), Ermeni basını Dağlık Karabağ'da 50 sivilin yaşamını yitirdiğini duyurmuştur (Arka News Agency, 2020). Taraflar arasında Moskova'nın arabuluculuğu ile 10 Kasım 2020 tarihinde 9 maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma maddeleri şu şekildedir (President of the Republic of Azerbaijan, 2020):

- 1) Dağlık Karabağ çatışma bölgesinde 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saatiyle 00.00'dan itibaren tam ateşkes sağlandığı ve tüm askeri faaliyetlerin durdurulduğu ilan edilir. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti buldukları pozisyonlarda kalacaktır.
- 2) Ağdam bölgesi 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan'a iade edilecektir.
- 3) Dağlık Karabağ'daki ateşkes hattı ve Laçın koridoru boyunca 1960 silahlı asker, 90 zırhlı personel taşıyıcısı, 380 askeri otomobil ve özel teknik araçtan oluşan Rusya Federasyonu'nun Barış Gücü konuşlandırılacaktır.
- 4) Rusya Federasyonu Barış Gücü, Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin bölgeden çekilmesine paralel olarak bölgeye yerleştirilecektir. Barış Gücü'nün görev süresi 5 yıl olup, taraflardan hiçbirinin bu hükmün yürürlüğünün sona ermesinden 6 ay önce beyanda bulunmaması halinde, süre sonraki 5 yıllık dönem için kendiliğinde uzayacaktır.

¹² 1992 yılında kurulan KGAÖ'ne göre bir üye devlete yapılan saldırının tüm üye devletlere yapılmış bir saldırı olarak değerlendirileceği ifade edilmektedir. Ancak Kremlin, Örgüt'ün yükümlülüklerini yerine getirmeye hazır olduğunu fakat Dağlık Karabağ'daki savaşın söz konusu anlaşma çerçevesinde olmadığı yönünde açıklama yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (PŞK, 2020).

¹³ Pashinyan yaptığı röportajda Türkiye'nin Karabağ politikasının geniş bir çerçeveyi kapsadığı ve uluslararası toplumun ve Avrupa'nın bu durumu göz ardı etmesi halinde Türkiye'yi, Viyana kapılarında beklemesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Akit, 2020; Sputnik Türkiye, 2020).

- 5) Çatışma tarafları anlaşmanın hayata geçirilmesinin güçlendirilmesi için ateşkese izlemek üzere bir Gözlem Merkezi kuracaktır.
- 6) Ermenistan Cumhuriyeti, Kelbecer ilçesini 15 Kasım 2020 tarihine, Laçın ilçesini ise 1 Aralık 2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak olan ve Şuşa'yı etkilemeyen 5 km genişliğinde bir koridor açılacaktır ve koridor, Rusya Federasyonu barışı koruma birliğinin kontrolü altında kalacaktır.

Tarafların mutabakatı ile, önümüzdeki üç yıl içinde, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında iletişimi sağlayacak ve bu rotayı korumak için Rus barışı koruma birliğinin yeniden konuşlandırılmasıyla Laçın koridoru boyunca yeni güzergahın inşası için bir plan belirlenecektir. Azerbaycan Cumhuriyeti, Laçın koridoru boyunca her iki yönde seyahat eden vatandaşların, araçların ve malların güvenliğini garanti edecektir.

- 7) Zorla yerinden edilmiş kişiler (IDP) ve mülteciler, Birleşmiş Milletler Teşkilatının Göçmenler Komiserliği idaresinin nezareti altında Dağlık Karabağ bölgesine ve etrafındaki bölgelere dönebileceklerdir.
- 8) Savaş esirleri, tutsaklar ve diğer tutuklular ile cenazelerin değişimi yapılacaktır.
- 9) Bölgede tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları yenilenecektir. Ermenistan vatandaşların, araçların ve malların her iki yönde engelsiz hareketini organize etmek için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında ulaşım bağlantıları/kanalları sağlayacaktır. Ulaşım kanalları üzerindeki kontrol, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin Sınır Servisi organları tarafından yürütülecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım hattının inşası sağlanacaktır.

Laçın, Kelbecer ve Ağdam askeri harekate gerek kalmadan anlaşma ile Azerbaycan'a iade edilmiştir. Hankendi, Hocavend, Hocalı ve Ağdere Ermeni kontrolünde kalmış ve bölgeye Rus Barış Gücü'nün yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır (Yılmaz, 2020, s. 36). Anlaşma maddeleri incelendiğinde bazı başlıkların öne çıktığı görülmektedir. Örneğin anlaşmanın 4. maddesine göre bölgeye yerleştirilecek olan Barış Gücü Rusya'nın uzun yıllardır gerçekleştirmeyi arzuladığı bir durumdur. Öyle ki, 90'lı yıllarda gündemde olan bölgeye Barış Gücü yerleştirilmesi fikri Erivan tarafından olumlu karşılanırken Azerbaycan, Rus barış gücünün bölgeye konuşlandırılmasına ya da AGİT izleme görevini güçlendirecek her türlü harekete karşı çıkmıştır (Waal, 2010a). Ancak son anlaşma ile Rus Barış Gücü'nün bölgeye yerleştirilmesi Minsk Grubu bağlamında da Rusya'nın bölgedeki merkezi rolünü hatırlatması açısından Moskova için önemli bir kazanım olmuştur.

Beşinci madde kapsamında anlaşma metninde yer almamasına karşın, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev kamuoyuna yaptığı açıklamada, Gözlem Merkezi'nde Rusya'yla birlikte Türkiye'nin de yer alacağını belirtmiştir. Türkiye açısından bir kazanım olarak görülebilecek Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi 30 Ocak 2021 tarihinde açılmıştır. Güvenliği Azerbaycan ordusu tarafından sağlanacak olan Merkez'de 60 Türk, 60 Rus askeri görev alacaktır (Sezer, 2021).

Anlaşmanın öne çıkan maddelerinden biri de Ermenistan-Dağlık Karabağ bağlantısını sağlayacak olan Koridor (md.6)'dur. Bu kapsamda Şuşa'dan geçen Laçın yolu anlaşma ile değişmiştir. 3 yıl içerisinde oluşturulacak Laçın Koridoru'nun kontrolü Rus Barış Gücü'nde olacaktır. Yılmaz'a göre aradaki sürede, Hankendi –Ermenistan ulaşımının Şuşa'dan mı yoksa Kelbecer üzerinden mi gerçekleşeceği konusu belirsizliğini korumaktadır (Yılmaz, 2020, s. 36).

Anlaşma ile birlikte, Ağdam, Qubadlı, Kelbecer, Laçın, Cebrayıl, Fuzuli, Zengilan ve Şuşa Azerbaycan'ın kontrolüne geçmiştir ki, 2019 yılı verilerine göre bölgenin toplam nüfusu 711 bin 191 kişidir (Reliefweb, 2020, s. 34). Yine, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Hadrut kasabası da Azerbaycan'ın kontrolüne geçmiştir. Yedinci madde çerçevesinde Birleşmiş Milletler Teşkilatının Göçmenler Komiserliği idaresinin nezareti altında Dağlık Karabağ bölgesine ve etrafındaki bölgelere IDP ve mültecilerin dönüşü sağlanacaktır. Böylece işgalden kurtarılan Azerbaycan topraklarına Ermenilerin dönüşü söz konusu olabilecektir. Ancak söz konusu dönüşün zamanı, kapsamı gibi detaylar anlaşmada net olarak belirlenmemiştir.

Son olarak anlaşmanın 9. maddesine göre Azerbaycan-Nahçıvan arasında bir ulaşım koridorunun açılacak olması Türkiye'nin kara yolu ile Türk coğrafyasına bağlanması sebebi ile önemli bir kazanımdır. Bunun yanında söz konusu koridorun özellikleri ve yapım zamanı konusunda da bir belirsizlik söz konusudur. Ayrıca Yılmaz, Rus tarafının açıklamasında Nahçıvan koridorunun sadece insanlar ve yiyecek geçişi için öngörüldüğünü ifade etmektedir ki, bu

durum bölgede kurulması planlanan ticari ilişkilerin geleceğine yönelik belirsizliğe neden olmaktadır (2020, s. 37).

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME: VATAN MUHARİBESİNİN ETKİLERİ

Bu çalışma, Dağlık Karabağ'daki diplomasi sürecinin başarısızlığının en büyük nedenlerinden birinin Minsk Grubu'nun pasif tutumu olduğunu savunmaktadır. Faaliyetleri arasında çatışmaların engellenmesi ve sorunların çözülmesi bulunan AGİT'in Karabağ anlaşmazlığındaki rolü düşünüldüğünde Teşkilat, yaklaşık 30 yılda ne bölgeye barışçıl bir çözüm sunabilmiş ne de çatışmaları engelleyebilmiştir. Dahası oluşturulan Minsk Grubu'nun soruna çözüm bulmaktan ziyade "ne savaş ne barış" durumunu benimsediği dahi söylenebilir. Minsk Grubu'nun 2007 yılından bu yana sorunu çözmeye yönelik dikkate değer bir çözüm önerisi getirmemesi ve çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde itidal çağrısından öte bir eylemde bulunmaması Kafkasya'da diplomasinin çöküşündeki en önemli nedenlerdendir. Bu kapsamda, 2015 yılından bu yana gerek tarafların artan askeri harcamaları gerekse de gerginliği artıran söylemlerin yoğunlaşması sorunun barışçıl yollardan çözülemeyeceğine işaret etmiştir. Nitekim 2018 yılında Nikol Pashinyan'ın iktidara gelmesinden sonra, Ermenistan'ın Azerbaycan'ı tahrik eden eylemlerine AGİT başta olmak üzere uluslararası kuruluşlar ve Minsk üyelerinin sessiz kalması, savaş seçeneğinin gerçekleşmesinin nedenleri arasındadır.

Anlaşmanın taraflar açısından sonuçlarına bakıldığında ise, Azerbaycan açısından genel itibarı ile bir zafer olduğu söylenebilir. 30 yıldır işgal altındaki toprakların geri alınmasını bekleyen Azerbaycan halkı savaş kararında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'i büyük oranda desteklemiştir. Özellikle İşgal altındaki 7 rayonun ve Dağlık Karabağ'daki tarihi, kültürel ve simgesel önemi büyük olan Şuşa'nın işgalden bütünüyle kurtarılması önemlidir. Minsk önerileri düşünüldüğünde bu alanların eksiksiz Azerbaycan kontrolüne geçmesi askeri ve siyasi anlamda büyük bir başarıdır. Kuşkusuz savaşın sonucu Cumhurbaşkanıya duyulan güvenin artmasını sağlamıştır ki, orta ve uzun vadede iç siyasette İlham Aliyev'e verilen destek artacaktır. Bunun yanında Cumhurbaşkanı her ne kadar statü konusunun ortadan kalktığını vurgulasa da, Hankendi, Hocavend, Hocalı ve Ağdere Ermenistan kontrolündedir ve Azerbaycan halkı geçmişte olduğu gibi şimdi de Dağlık Karabağ için herhangi bir bağımsızlığa sıcak bakmamaktadır¹⁴. Bu durum şimdilik ötelenen statü konusunun uzun vadede taraflar arasında sorun yaratma potansiyeli olduğunu göstermektedir. Ayrıca işgalden kurtarılan kimi bölgelere Ermenilerin döneceği düşünüldüğünde bölgede güvenliğe yönelik endişelerin giderilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda Bakü yönetimi, Ermeni halkının güvenini sağlayacak politikaların yanı sıra, toplumlar arasındaki düşmanlığı ve nefreti ortadan kaldıracak stratejileri vakit kaybetmeden hazırlamalıdır.

Kabul etmiş olduğu barış anlaşmasını "acı verici" olarak halkına duyuran Pashinyan'ın açıklamasının ardından Ermenistan'da ciddi bir siyasi ve toplumsal kriz yaşanmaktadır. Savaşta yenilgi sonrası meclis binası basılmış ve sokak gösterileri ile halk anlaşmaya olan tepkisini göstermiştir. Ayrıca muhalif kesimler tarafından bir yandan Dağlık Karabağ'daki silahlı çatışmaya sebep olmakla suçlanan mevcut yönetime istifâ çağrıları yapılırken diğer yandan hükümette birbiri ardına istifalar ve yeni atamalar gerçekleşmektedir (Agos, 2020).

Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'deki yoğun gündemi ile birlikte AB ve ABD ile ilişkilerin gergin olduğu bir dönemde Azerbaycan'a en büyük desteği veren Ankara'nın Rusya ve Ermenistan tarafından süreçten dışlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Minsk üyelerinin de süreçte aktif yer almamış olması uzun vadede Azerbaycan için sorun yaratma potansiyeline sahiptir. Bu durum kontrollü ve stratejik hareket edilmediğinde Bakü'nün sahada elde ettiği başarıyı kaybetmesine sebep olabilir. Bunun yanında Nahcivan koridorunun açılması Türkiye-Türk dünyası ilişkileri açısından olumlu olmakla birlikte bu koridorun kara ve demir yolu şeklinde bir ulaşım ağına dönüştürülmesi büyük bir kazanım olacaktır. Son olarak zaten kopmuş durumda olan Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin geleceği açısından da yeni politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Azerbaycan'a verilen destekten dolayı Ermenilerin Türkiye'ye olan tutumunun daha da sertleşmesi söz konusu olabilir. Çözülmemiş konuların varlığı ile birlikte, orta ve uzun vadede Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesi ve halklar arasındaki güvenin oluşturulmasına yönelik bir dış politika stratejisi geliştirilmesi iki ülke açısından da önemli bir kazanım olacaktır.

¹⁴ Örneğin, Şubat 2009'da Azerbaycan'da yapılan bir kamuoyu yoklamasına göre, katılımcıların sadece yüzde 0,1'i Dağlık Karabağ için bağımsızlık seçeneğini ve yüzde 0,9'u mümkün olan en yüksek özerklik fikrini desteklerken, Ermenistan'da ise katılımcıların ancak yüzde 1'inin Karabağ'ı Azerbaycan egemenliği altına alan bir seçeneği tercih ettiğini göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Waal, 2010b: 125).

Dağlık Karabağ sorununun çözümünde büyük rolü bulunan Moskova, ilki 1994 Bişkek protokolünden kısa bir süre sonra ve ikincisi 2015 yılındaki Lavrov planı ile Karabağ'a barış güçleri göndermeyi açıkça taahhüt eden tek bölgesel güçtür (International Crisis Group, 2019, s. 19). Karabağ'daki olası bir değişikliğe karşı AGİT'in diğer eş başkanları tarafından belirgin bir politika belirlenmemişken; Rusya Azerbaycan'a rağmen her fırsatta oluşturulacak bir barışı koruma gücünü bölgedeki nüfuzunu sürdürmenin yolu olarak görmüştür (Waal, 2010a, s. 168). Bu kapsamda Moskova'nın istediğini büyük oranda elde ettiği Rus Barış Gücü ile, Kafkasya'daki gelişmelere yeterli ilgi göstermeyen Batı ve ABD'ye karşı büyük bir başarı kazandığı ifade edilebilir. Bununla birlikte yakın dönemde Ermeni halkının Rusya'ya olan tutumunda da bir değişiklik söz konusu olabilir. Öyle ki 2016 yılındaki Nisan Çatışmaları sonrasında yapılan bir araştırmada Rusya'yı "dost" olarak gören Ermenilerin oranının yüzde 86'dan yüzde 69'a gerilediği (Spina, 2018, s. 6) düşünüldüğünde, son gelişmelerle birlikte bu düşüşün daha da artması olasıdır. Özellikle Pashinyan'ın iktidarda kalmayı sürdürmesi durumunda Erivan'ın dış politika yöneliminde Batı ya da ABD merkezli bir değişiklik söz konusu olabilir.

Son olarak Azerbaycan topraklarının kazanılmasında yeterli çabayı gösteremeyen Minsk Grubu'nun sorumluluğu gayri resmi olarak Rusya'ya indirgenmiş görünümündedir. Ermenistan-Rusya ilişkilerinin tarihi düşünüldüğünde bu durum eşitlik ve denge noktasında Azerbaycan açısından önümüzdeki süreçte bazı sorunların ortaya çıkmasına sebep olabilir. Bunun yanında Dağlık Karabağ'ın statüsü, Azerbaycan topraklarına zorla yerinden edilmiş insanların ve göçmenlerin yerleştirilmesi, halkların yeniden kaynaştırılması noktasında güçlü bir diplomasiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu süreçte Minsk Grubu'nun işlevlerinin ve eş başkanlık sisteminin yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Aksi halde Minsk Grubu ya Azerbaycan basınının ifade ettiği gibi bölgeye düzenli aralıklarla ziyaretlerde bulunan bir "turist kafilesi" olmaya devam edecektir ya da tamamen ortadan kalkacaktır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir

KAYNAKÇA

- Abilov, S. (2018). OSCE Minsk Group: Proposals and failure, the view from Azerbaijan. *Insight Turkey*, 20(1), 143-163.
- Agos. (2012, 10 Mart). *20 yıl önce Hocalı'da ne olmuştu*. <http://www.agos.com.tr> adresinden 1 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Agos. (2020, 24 Kasım). *Paşinyan kabinesi: İstifalar ve atamalar sürüyor*. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/24941/pasinyan-kabinesi-istifalar-ve-atamalar-suruyor> adresinden 12 Aralık 2020 tarihinde alınmıştır.
- Akit. (2020, 4 Ekim). *Türkler, Viyana'ya dayanacak*. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/turkler-viyana-dayanacak-1404387.html> adresinden 14 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Arka News Agency. (2020, 16 Aralık). *Армия обороны Арцаха будет выступать гарантом суверенитета Арцаха, а по переговорам формируется новая повестка – Пашинян*. http://arka.am/ru/news/politics/armiya_oborony_artsakha_budet_vystupat_garantom_suvereniteta_artsakha_a_po_peregovoram_formiruetsya/ adresinden 3 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Armenia Az. (2019, 28 Ağustos). *Аяз Муталибов отвечает Пашиняну: «Азербайджан имел право на выход из СССР, а Карабах - нет»*. <https://armenia.az/ru/article/83796/> adresinden 15 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Armenpress. (2002, 15 Haziran). *Azeri president reveals Paris principles on land swap*. <https://armenpress.am/eng/news/-515670/azeri-president-reveals-paris-principles-on-land-swap.html> adresinden 12 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Arzumanlı, V. ve Nazim, M. (1998). *Tarixin qara səhifələri Deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq*. Qartal Nəşriyyat.

- Askerov, A. (2020). The Nagorno Karabakh conflict the beginning of the Soviet end. A. Askerov, S. Brooks ve L. Tchantouridze (Ed.), *Post-Soviet conflicts the thirty years' crisis* içinde (s. 55-82). Lexington Books, Illustrated edition.
- Aslanlı, A. (2009). *Qarabağ problemi: Tarixi, mahiyyəti, həll prosesi*. Nurlar mətbəəsi.
- AZ TV. (2019, 3 Ekim). *Prezident İlham Əliyev: Qarabağ Azərbaycanıdır və nida işarəsi*. <http://www.aztv.az/index.php/az/news/1752/prezident-ilham-eliyev-qarabag-azerbaycandir-ve-nida-isaresi-markvideomark> adresinden 12 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azarova, V. (2015). *Chiragov and others v. Armenia judgment* (Application no: 13216/05). Strasbourg.
- Azerbaijan General Prosecutor. (2020a, 16 Kasım). *The statistic of the Prosecutor General's office of the republic of Azerbaijan on crimes committed by the Armenian armed forces against the civilians from 27.09.2020-16.11.2020*. <https://genprosecutor.gov.az/en/post/3212> adresinden 12 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azerbaijan General Prosecutor. (2020b, 30 Kasım). *Latest news for 30.11.2020 - crimes committed against the civilian population of Azerbaijan*. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/3234> adresinden 12 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. (2021). *Vətən müharibəsində şəhid olmuş hərbi qulluqçuların siyahısı*. <https://mod.gov.az/az/news/veten-muharibesinde-sehid-olmus-herbi-qulluqcularin-siyahisi-34521.html> adresinden 12 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Aliyev. (2021). *Qan yaddaşı*. <https://president.az/azerbaijan/memories> adresinden 5 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- Azərbaycan Tarixi. (2007). *Cilt I. Çırağ nəşriyyatı*.
- Barutcu, A. (2012). *Uluslararası anlaşmazlıkların çözümünde AGİT'in rolü: Dağlık Karabağ olayı* [Doktora Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Bayrakdar, O. K. (2020). Bir dönüşüm dinamiği olarak petrolün Bakü şehir kimliğine ve şehirleşmesine etkisi. *Turkish Studies - Social*, 15(8), 3387-3402.
- Cabbarlı, H. (2010). *Dağlık Karabağ savaşı ve kaçkın ve göçgün sorunu, Qarabağ bildiklerimiz ve bilmediklerimiz*. Qafqaz Universiteti Beynəlxalq Munaqişələri Araşdırma Mərkəzi, 2.
- Cavanaugh, C. (2016). OSCE and the Nagorno-Karabakh peace process. *Security and Human Rights*, 27, 422-441.
- CİA. (2020, 16 Aralık). *Dəvətsiz gələn həmsədrlər əliboş getdilər, amma yenə gəlmək istəyirlər*. <http://www.cia.az/news-view/140764-Devetsiz-gelen-hemsedrler-elibosh-getdiler-amma-yene-gelmek-isteyirler---nonsens> adresinden 12 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.
- Cooper, A. ve Morris, K. (2013). The Nagorno-Karabakh conflict in light of polls in Armenia and Nagorno-Karabakh. K. Michael ve G. Sargis (Ed.), *Europe's next avoidable war Nagorno-Karabakh* içinde (s. 89-100). Palgrave Macmillan.
- Əhmədov, E. (2009). Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və işğalçılıq siyasətinin nəticələri. Ə. Abbasov, A. Balayev, A. Tağızadə və Ş. Mehdi (Ed.), *Qarabağ Dünən Bu gün və Sabah* içinde (s. 15-22), Qarabağ Azadlıq Təşkilatı 8-ci Elmi-Əməli Konfransının Materialları.
- Əhmədov, E. (2015). *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü Beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin siyasəti*. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu.
- Eroğlu, A. (2020, 31 Ekim). *Lavrov planı artık çöpte*. <https://www.yenisafak.com> adresinden 12 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- EurAsia Daily. (2020, 10 Haziran). *Стратегия армянской армии: Ереван обуздает «реванистские амбиции» Баку*. <https://eadaily.com/ru/news/2020/06/10/strategiya-armyanskoy-armii-erevan-obuzdaet-revanshistskie-ambicii-baku> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.

- Garibov, A. (2015). OSCE and conflict resolution in the post-soviet area: The case of the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict. *Caucasus International*, 5(2), 75-90.
- Giragosian, R. (2013). *Cause for concern: The shifting balance of power in the South Caucasus*. RSC special analysis, Yerevan: Regional Studies Center, 1.
- Gökçe, M. (2012). *Siyah altın peşinde Hazar'da bin yıl*. Berikan Yayınları.
- Gömeç, S. (1999). *Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Grono, M. (2017). *Looming dangers one year after Nagorno-Karabakh escalation*. International Crisis Group.
- Hacixanlı, M. (2018, 16 Kasım). *Fransanın ermənipərəst mövqeyi ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyi ilə bir araya sığmur*. <http://xalqgazeti.com> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Halaçoğlu, Y. (2001). Ermeni meselesi ile ilgili birkaç Rus kaynağı. *Yeni Türkiye*, 7(38), Ankara.
- International Crisis Group. (2005). *Dağlıq Qarabağ: Sülh planı*. Rapor no 167. <https://www.crisisgroup.org/az/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-azerbaijan/nagorno-karabakh-plan-peace> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- International Crisis Group. (2017). *Nagorno-Karabakh's gathering war clouds Europe report*. No: 244. Belgium.
- International Crisis Group. (2019, 20 Aralık). *Digging out of deadlock in Nagorno-Karabakh*. Europe Report No: 255, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/255-digging-out-deadlock-nagorno-karabakh> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- International Crisis Group. (2020, 2 Ekim). *De-escalating the new Nagorno-Karabakh war*. <https://www.crisisgroup.org> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Kazimirov, V. (2014). *Peace to Karabakh Russia's mediation in the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict*. Moscow: VES MIR Publishers.
- Köker, İ. (2020, 1 Ekim). Dağlık Karabağ: Azerbaycan ve Ermenistan'ın askeri kapasiteleri ne?. <https://www.bbc.com> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Kurat, A. N. (1999). *Rusya tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda siyasi ve etnik yapı Eski çağlardan günümüze Azerbaycan tarihi*. Ötügen Yayınları.
- Mustafayev, B. (2013). 26 Şubat 1992 Hocalı soykırımı üzerine. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi IX/2 Karabağ Özel Sayısı*, 41-54.
- OSCE. (1997a). *Minsk group proposal ("Package deal"): Comprehensive agreement on the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict*. Vienna/Baku/Yerevan.
- OSCE. (1997b). *Minsk Group proposal ('step by step deal')*. December.
- OSCE. (1998). *Minsk Group proposal ('common state deal')*. November.
- OSCE. (2009, 1 Aralık). *OSCE Minsk group issues statement*. Athens. <https://www.osce.org/mg/51685> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Özsoy, B. (2020). *Kafkasya'da dondurulamayan ihtilaf: Tovuz çatışmaları üzerine bir değerlendirme*. Blog No: 2020/18.
- Özyılmaz, E. V. (2013). Geçmişten günümüze Dağlık Karabağ. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 191-208.
- President of the Republic of Azerbaijan. (2020, 10 Kasım). *Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation*. <https://en.president.az/articles/45923> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Qurbanov, R. (2010). *Azərbaycan və ATƏT*. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.

- Reliefweb. (2020, 21 Aralık). *Azerbaijan Pre-existing situation and impact of the 2020 Nagorno-Karabakh conflict, Secondary Data Review, Assessment Capacities Project*. <https://reliefweb.int> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Remler, P. (2016). *Chained to the Caucasus: Peacemaking in Karabakh 1987-2012*. International Peace Institute.
- Rəsulzadə, Mehmet Emin, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. İdiot yay.
- RFE/RL. (2002, 1 Temmuz). *Caucasus Report*. 5(23), <https://www.rferl.org/a/1341865.html> adresinden 8 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Rzayev, R. (2015). Azerbaijani community of the Nagorno Karabakh region: Deported community's quest for peace. *Caucasus International*, 5(1), 101-106.
- Saray, M. (1984). Azeri Türkleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*. Portret
- Sarımay, Y. (2006) Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi. *Belleten*, LXX(257), 289-310
- Sezer, K. (2021, 30 Ocak). *Karabağ'da gözlem başladı*. <https://www.yenisafak.com/-gundem/karabagda-gozlem-basladi-3596814> adresinden 25 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Spina, N. (2018). Threats to national security and public support for integration: the case of Armenia and Nagorno-Karabakh. *Caucasus Survey*, 1-22.
- Sputnik Türkiye. (2020, 8 Ekim). *Ermeni lider Paşinyan: Avrupa Türkiye'yi şimdi durdurmazsa, Viyana kapılarında beklesin*. <https://tr.sputniknews.com/asya/202010081042996050-ermeni-lider-pasinyan-avrupa-turkiyeyi-simdi-durdurmazsa-viyana-kapilarinda-beklesin/> adresinden 15 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Taşkıran, C. (1997). Karabağ'da son durum. *Yeni Türkiye, Temmuz-Ağustos*(16), 1192-1198
- TERT AM. (2019, 30 Mart). *Նոր պայտերսով՝ նոր տարածքների դիմաց. Դավիթ Տոնոյանը Նյու Յորքում վերաձևակերպել է «տարածքներ՝ խաղաղության դիմաց» բանաձևը (տեսակետ)*. <https://www.tert.am/am/news> adresinden 20 Ocak 2021 tarihinde alınmıştır.
- The Hindu. (2020, 14 Kasım). *Armenia says 2,317 soldiers dead in Karabakh conflict*. <https://www.thehindu.com/news/international/armenia-says-2317-soldiers-dead-in-karabakh-conflict/article33100464.ece#> adresinden 15 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- Tuncel, T. K. (2020a). *The Karabakh conflict and the lawfare of Armenia: Armenia's campaign for remedial secession (II)*. AVİM, Analysis No 2020(a) /33.
- Tuncel, T. K. (2020b). *Azerbaycan-Ermenistan sınır hattında 12 temmuz 2020'de patlak veren çatışma ve Karabağ ihtilafı hakkında değerlendirmeler*. Analiz No: 2020(b)/27, AVİM.
- Tuncel, T. K. (2020c). Güney Kafkasya'da bitmeyen savaş: Dağlık Karabağ ihtilafı ve yürü(tüle)meyen barış süreci. *Avrasya Dünyası*, 7 October, 23-29.
- United Nations Development Programme. (2001). *Azerbaijan Human Development Report 2000*. Baku.
- Waal, T. (2003). *Blcak garden, Armenia and Azerbaijan through peace and war*. New York University Press.
- Waal, T. (2010a). Remaking the Nagorno-Karabakh peace process. *Survival: Global Politics and Strategy*, 52(4), 159-176.
- Waal, T. (2010b). *The Caucasus an introduction*. Oxford University Press.
- Walker, E. (1998). No peace, no war in the Caucasus: Secessionist conflicts in Chechnya, Abkhazia and Nagorno-Karabakh. Center for Science and International Affairs Occasional Paper.
- Yalçınkaya, A. (2006). *Kafkasya'da siyasi gelişmeler*. Lalezar Kitabevi.
- Yılmaz, S. (2020). Ermenistan-Azerbaycan barış anlaşmasının değerlendirilmesi. *Karabağ Zaferi: Kafkasya'da yeni dengelerden Türk ve İslam Dünyasında yeni işbirliği modeline içinde* (s. 34-39). Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar (ULİSA) Enstitüsü.

- Zourabian, L. (2006). The Nagorno-Karabakh settlement revisited: Is peace achievable. *Demokratizatsiya*, 14(2), 252-265.
- Золян, С. (2001). *Нагорный Карабах: проблема и конфликт*. Издательство "Лингва". <http://armenianhouse.org> adresinden 15 Şubat 2021 tarihinde alınmıştır.
- РБК, (2020, 07 окт). *В Кремле заявили об отсутствии у России обязательств перед Карабахом*. <https://www.rbc.ru/politics/29/03/2021/60618e659a79470937adce11> adresinden 20 Mart 2021 tarihinde alınmıştır.